

3.0 Úvod. Rovina fonématicko-prosodématická

V první kapitole jsme se dohodli, že u morfémů budeme hovořit o *plánech* jazykového znaku, jmenovitě o plánu výrazovém a obsahovém, kdežto *rovinu* ponecháme jako rovinu popisu jazyka, a to prostřednictvím popisu ústřední jazykové jednotky, věty. V této kapitole se budeme zabývat materiálem výrazového plánu jazykových znaků. Rovina, jež se pro onen materiál ve standardních jazykových popisech vyčleňuje, se obvykle jmenuje fonologická. Pokud ji zde pojmenováváme fonématicko-prosodématickou, činíme tak proto, abychom zdůraznili podíl fonologických jednotek většího rozpětí, než jaké odpovídá fonémátům. Máme-li trvale na mysli, že fonologická rovina musí umět popsat celou větu, pak její prosodématický rozměr nelze pominout. Pokud se však soustředíme na úkol popisovat morfy a navíc se pohybujeme v prostředí jazyků prosodicky tak «banálních», jako jsou čeština či francouzština, hrozí nebezpečí, že prosodické záležitosti začneme přehlížet. To by se nám ale při popisu litevštiny vymstilo. Tam totiž je morf úplně popsán teprve tehdy, když posloupnost fonémat charakterizujeme jednak přímo prosodématy, která se na onu posloupnost váží, ještě častěji však specifickým příspěvkem popisovaného morfu pro prosodický celek slova, v němž se vyskytuje.

3.0.1 Fonématicko-prosodématická rovina (dále zkracovaná FPR) popisuje větu jako několik lineárních posloupností, jež odlišeny rozpětím svých jednotek, se vrství na sebe. Základní vrstva, jejíž podobu ještě dále upřesníme, vychází z elementárních jednotek zvaných FONÉMY, ve starším názvosloví, jež se nesoustavně pokouším oživovat, pak FONÉMATA. Fonémy (fonémata) vymezujeme vzájemnými protiklady poměřovanými schopností měnit význam. Jejich inventář předvedeme v oddíle 3.1.

Sledem fonémat však větu – ve zvuku – nepopíšeme.¹ Musíme na něj přikládat ještě další vrstvy zvukového materiálu. Jejich zavedení předpokládá slabiku. SLABIKA, motivovaná z fonetické roviny jako nositelka řečového taktu, vystupuje na rovině fonématicko-prosodématické coby pomocná autonomní jednotka. Autonomní proto, že na FPR neobsluhuje žádné funkce z roviny morfématické (to dělají morfy), pomocná proto, že na FPR propojuje prostředky fonématické s prosodématickými (ty se projevují právě na slabikách). Litevská slabika má povinně vokální vrchol, před vrcholem může být iniciální, za vrcholem pak kaudální konsonantický svah (alespoň jeden je obvykle přítomen). V této práci vystačíme s vymezením, že slabika je nejmenší posloupností fonémat, na níž se mohou realizovat prosodémata. Pravidla pro podrobné vytyčování hranic mezi slabikami zde nezavádíme: pro funkční popis jazykového systému je nepotřebujeme a empiricky vyčerpávající popis by byl mimořádně náročný. Budeme-li zde pracovat se slabikou, soustředíme se na její vrchol, tedy na tu její část, jež jediná je v proudu řeči jasně určitelná. Na přesné vytýčení slabičných hranic budeme dbát jenom tam, kde se můžeme opřít o segmentaci na morfy. V ostatních případech budeme na slabičnou hranici pohlížet jenom jako na pomocnou, orientační čáru, vytyčovanou dosti mechanicky v závislosti na struktuře konsonantických sekvencí, jež vyplňují prostor mezi slabičnými vrcholy.

¹ Jistý obraz o nedostatečnosti takového popisu nám dá – v písmu – představa věty zapsané bez mezer a interpunkce jedinou souvislou posloupností grafémů (grafémat).

Máme-li větu coby sled fonémat rozčleněnu na slabiky, můžeme zavést prosodéma PŘÍZVUK jako pozitivní příznak, kterým se jedna slabika liší od jiných, a jeho pomocí pak vyčlenit (FONOTAKTICKÉ) SLOVO coby úsek slabičně segmentované fonématické posloupnosti soustředěný kolem této přízvučné slabiky.² Dvě přízvučné slabiky signalizují dvě slova. Toto je pro nás ROZPĚTÍ FONOTAKTICKÉ. Přízvučná slabika představuje pouze (fonotaktický) vrchol slova, jež samo může mít – a velmi často má – slabik několik. Hranice mezi fonotaktickými slovy vyznačujeme na FPR pomocným prostředkem zvaným VNĚJŠÍ PŘEDĚL.

Dodejme, že vnější předěl (značíme jej + a nahrazujeme jím obecnou značku | pro slabičnou hranici) je též fonologickou jednotkou, protože jeho umístění v posloupnosti slabik dokáže měnit obsah výrazu, cf. /'n'ē|ša+m'e|'dā|l'ī/ :: /'n'ē|ša|m'e+'dā|l'ī/, kde první výraz znamená 'nosí medaili', v litevském pravopise {*nėša medaili*}, druhý 'neseme díl', v litevském pravopise {*nėšame daili*}. Oba výrazy přitom sestávají ze stejné posloupnosti slabik, na nichž je stejně rozložen příznak přízvuku (značka ' na počátku slabiky).

Jinou vrstvu prosodémat přináší MELODICKÉ ROZPĚTÍ. V něm lze na posloupnosti slabik (a speciálně pak i z posloupnosti fonotaktických slov) vyčlenit KOLON. K tomu slouží zvláštní prosodématický aparát obsahující MELODÉMATA (kadence, antikadence, polokadence), případně ještě pomocné prvky, hlavně KONCOVÝ PŘEDĚL. Za poslední vrstvu pak vezmeme ROZPĚTÍ PERIODICKÉ, jež umožňuje sdružovat kóla ve větší celky, vymezené komplexními intonačními průběhy (včetně střídání základního tónu a spádu), stejně jako umožňuje mezi fonotaktickými přízvuky vyčlenit ještě zvláštní příznak přízvuku větého.

Jestliže fonologický aparát melodického rozpětí jsem jen opatrně naznačil, v rozpětí periodickém se nepokusím ani o náznak. Na fonetické rovině se komplexní průběh věty v rozpětí periody popisuje v pojmech síly, tempa, výšky a snad i zabarvení hlasu. Na fonologické rovině, kde je nutné sledovat součinnost všech výše zmíněných pojmů, potřebujeme samostatný aparát. Nevím, jak takový aparát vybudovat v pojmové úplnosti, a nevím ani o práci, která by větňou fonologii litevštiny – či jiného mně dostupného jazyka – vykládala způsobem exhaustivním a zároveň metodologicky uvědoměným.³

Při představování jednotlivých vrstev jsme postupovali tak, jako by každé další rozpětí překračovalo předchozí a umožňovalo uchopit v jeden celek několik celků předchozích. Něco takového sice od fonologického aparátu věty musíme požadovat jako obecnou schopnost, zároveň však musíme být připraveni popsat komplexním fonologickým aparátem i větu mimořádně krátkou. Fonologicky ucelená věta může být syntakticky neúplná, zredukovaná třeba aktuální elipsou. Krajní případ představuje věta o jediné slabice.

² Fonotakticky vymezené slovo se podstatně liší od slova vymezeného jako pojmenovávající jednotka schopná vstupovat do samostatných syntaktických vztahů ve větě.

³ V jazykovědné bohemistice najdeme řadu podnětných prací o větňé prosodii (Mathesius 1937, Trost 1937, Skaličková 1956, Vachek 1968), zkoumajících fonologické funkce různých fonetických prostředků, a Danešova (1957) monografie záslužně předvádí, že fonologicky relevantní je vždy teprve jejich úhrn. Dosud však obávám se chybí práce, která by prosodická fonémata shrnula do uceleného gramatického (sub)systému. Je to škoda o to větší, že na počátku fonologických bádání stojí skvělá Karcevského (1931) studie *Sur la phonologie de la phrase*. Ostatně používám-li zde antických pojmů περίοδος a κῶλον (κόμμα neboli *incisum* sem též patří), pak proto, abych v Karcevského duchu zdůraznil nezávislost fonologického členění věty na členění syntaktickém.

Co vše se zvukově děje, když lze odlišit šest různých vět postavených na stejné dvojici krátkých slabik #vi|sas#, cf. *visas. visas? visas! visàs. visàs? visàs! První tři výrazy jsou N.SG.MASC, druhé tři pak A.PL.FEM slova znamenajícího 'všechn, celý'; tečka, otazník a vykřičník zde po řadě označují větnou intonaci oznamovací, tázací a zvolací; barytonové znaménko udává polohu slovního přízvuku.*

Rád bych na závěr zdůraznil, že větu i v její zvukové podobě stále pokládáme za abstraktní jednotku jazyka jakožto systému. Výpověď se z věty stává teprve užitím v aktu promluvy. Pracujeme-li se zvukem, sotva můžeme hranici věty a výpovědi stanovovat jinak než úhlem zkoumajícího pohledu. Dokud zkoumáme jazykový výraz v systémových souvislostech jeho vnitřní struktury, pohybujeme se na úrovni věty (větného ekvivalentu, je-li výraz sice vymezen větnou intonací, leč syntakticky větou není). Jakmile zabereme do pohledu i mimojazykové okolnosti promluvy a především kontextové souvislosti dalších promluv, zkoumáme výpověď. Promluva, jež povyšuje abstraktní VÝZNAM věty na konkrétní, kontextem spoluutvářený SMYSL výpovědi, se jistě může též opírat o konvenční práci s hlasem.⁴

3.0.2. Nejmenší znakově vázanou výrazovou jednotkou, kterou na fonématicko-prosodematické rovině (FPR) popisujeme, je morf (cf. 1.2, 1.3.6). Je zvláštností litevského jazykového systému, že morf nelze úplně popsat pouze posloupností fonémat, že k tomu vždy potřebujeme ještě prosodémata. Jde jednak o intonaci slabik, z nichž morf sestává (akútové *kláusė* znamená 'ptal se', cirkumflexové *klaūsė* znamená 'poslouchal'), jednak o umístění přízvuku (*tiki* s přízvukem na první slabice znamená 'věří', *tiki* s přízvukem na druhé 'věříš').

Oba rozdíly se mohou projevit na společné posloupnosti fonémat, stejně slabičně rozdělené. Vezměme *kar|tū*. Tato posloupnost sama o sobě ještě není morfologicky interpretovatelná. Teprve přízvuk na druhé slabice, tedy *kar|'tū* oproti *'kar|tū*, dotváří význam G.PL substantiva 'pokolení, generace'. Zato přízvuk na první slabice na jednoznačné dotvoření významu nestačí a je nutné připojit intonaci této první slabiky: akútové *'kár|tū* představuje COND slovesa 'oběsí' (ve slovesné neosobě),⁵ kdežto cirkumflexové *'kař|tū* vyjadřuje G.PL substantiva znamenajícího 'případ, událost'.⁶

Totožnost morfu se však může vázat ještě na jinou slabičnou kvalitu. Ne tak nápadnou (v kontrastu k češtině či francouzštině, jež jsme výše označili za jazyky prosodicky banální), zato dalekosáhlou. Jde o délku slabiky. Morf, výraz nesoucí jistou obsahovou indentitu, může vyžadovat, aby stále spočíval na dlouhé slabice, a přitom může pružně měnit svou fonématickou (šic) podobu podle toho, jak se u jeho (stále dlouhé) slabiky v důsledku proměny okolních morfů mění slabičná hranice.

Litevské *uerbum finitum* se opírá o trojí kmen, přítomný, přeteritní a infinitivní. Rozdíl mezi kmenem přítomným a přeteritním je zásadní. Projevuje se kmenotvornou al-

⁴ Jen díky systému společně sdílených konvencí je možné jemné dorozumívání mezi lidmi — a speciálně je též možné naučit se hrát i vnímat divadlo. Připomeňme jen klasický zkušební úkol z herecké konservatoře: říct *Ne* desetkrát jinak, dejme tomu od chtivého souhlasu (šic) kokety po beznaděj plavce, jehož člun strhává maelström.

⁵ Než vyložíme zvláštní dělení slovesné osoby v litevštině (II/1.1), stačí si představovat tradiční 3. osobu, pouze bez rozdílu čísla.

⁶ V úsu nejbližší odpovídá českým kmenům *ráz* či *krát* ve výrazech jako *naráz* (iš kařto), *dvakrát* (dù kartùs).

ternací kořenových samohlásek, případně výskytem či nevýskytem přídatných kmenotvorných souhlásek, ba celých slabik. Rozdíl mezi kmenem préteritním a infinitivním je druhořadý. Pokud k němu vůbec dochází, projevuje se tím, že tvary vycházející z préteritního kmene dělí kořen na otevřené slabiky, kdežto tvary vycházející z kmene infinitivního týž kořen dělí na slabiky uzavřené. Byla-li otevřená slabika dlouhá, uchovává si délku i po uzavření, může však vyměnit jejího nositele. Kondicionál *'kár|tū* vychází z infinitivu *'kár|ti* a ten je odvozen od préterita *'kó|rē*. Oba kmeny mají první slabiku dlouhou a akútovou. Kořen *K_a/o_R* bere v préteritním případě, kde je rozdělen do otevřené slabiky *K_a/o_|R*, samohlásku *o*, v litevštině vždy dlouhou, kdežto v infinitivním případě, kde je rozdělen do uzavřené slabiky *K_a/o_R|*, samohlásku *a*, jež sice sama je krátká, leč na rozdíl od *o* dokáže s následným *r* vytvořit dlouhou dvojhlásku *ar*, novou nositelku délky.

Délka, intonace a přízvuk slabiky jsou v litevštině tři kategorie prosodémat, jež utvářejí morf stejně jako fonémata. Tradiční popisy litevské morfologie přidávají prosodémata k fonémátům pouze příležitostně jako něco druhotného, čím lze v jistých případech dodatečně upřesnit obsah morfému. Ambicí této práce je popisovat morfy důsledně vždy jako komplex fonématicko-prosodematický. Prosodematická složka je z logiky fonologického výkladu ontogeneticky druhotná: abychom o ní vůbec mohli mluvit, musíme již předpokládat slabičné rozpětí, tedy jistou segmentaci fonématického řetězce. V logice morfonologického výkladu však bude prosodematika od počátku vystupovat jako integrální složka a zvláštní rozměr morfu.

3.0.3 V části 3.0.1 jsme ukázali, že exhaustivní fonologický popis věty (litevské, ale i české, francouzské a zřejmě mnohé jiné) lze a je užitečné rozložit do několika vrstev. Vyšší vrstvy jsme charakterizovali rozpětím jejich hlavních znakově vázaných jednotek, sc. rozpětím fonotaktickým, melodickým, periodickým. Pod nimi leží a jejich existenci vůbec umožňuje jistá základní vrstva fonémat již rozčleněných do slabik. U této vrstvy budeme hovořit o ROZPĚTÍ SYLABICKÉM, zdůrazňující tak, že běžný rozměr morfu je právě slabičný. Vrstva o sylabickém rozpětí má zvláštní postavení z hlediska ontogenese strukturálního popisu věty. Všechna vyšší rozpětí už předpokládají, že tato vrstva je pevně dána. Ona sama však, než se ustálí, prochází procesem mnoha interakcí mezi morfy, malými fonématicko-prosodematickými segmenty zabírajícími jen několik velmi málo slabik.

Tyto interakce jsou vlastním předmětem formální morfologie, ústředního tematu naší práce. Každý morf má jistý slabičný potenciál, leč slabiky se aktualizují teprve při jejich sřetení. Fonématická podoba morfu přitom v důsledku slabičného zapojení může doznat někdy i nápadných změn, jak jsme naznačili v části 3.0.2. Poloha přízvuku v litevském slově, jež je fonologicky vysoce relevantní, se dá nejlépe popsat jako výslednice vyrovnávání sil mezi sřetenými morfy, z nichž každý má – vedle potenciálu slabičného – i jistý potenciál přízvukový. Za tím účelem vypracujeme dva samostatné aparáty prosodického popisu: jednodušší, jednosložkový, leč ve dvojím provedení, pro *uerbum finitum* (kniha II), složitější, dvousložkový pro *nomen* (kniha III). Ještě v této 3. kapitole I. knihy předvedeme subsystem morfonologicky podmíněných proměn samohlásek (3.4) a souhlásek (3.5).

Při sřetězování morfů narážíme na hranice různých rozpětí. Ty budeme vyznačovat pomocnými symboly, předěly. PŘEDĚL může být VNITŘNÍ (=), VNĚJŠÍ (+) a KONCOVÝ (#). Koncový předěl označuje v lineární posloupnosti slabičně segmentovaných fonémat místo, kde hraničí dva prosodické úseky vymezené kadencemi nebo komplexními intonémy, tedy kóla a periody. Vnější předěl označuje místo, kde hraničí dva úseky vymezené fonotakticky,

tedy slova. Vnitřní předěl označuje uvnitř jednoho fonotaktického celku takové morfy, na něž se v úplnosti nevztahují striktní pravidla o fonématické i prosodématické struktuře litevského kmene; nejčastěji vyděluje předpony a příklonky (nejmž u sloves a participií), u kmene komposit též šev kmenů jednotlivých složek. Foneticky se vnitřní předěl může projevit rázem, prosodicky též vedlejším přízvukem.

3.0.4 ÚMLUVA GRAFICKÁ. V této kapitole předvedeme zvláštní grafický aparát pro litevskou morfonologii, umožňující zaznamenávat fonémata, morfonémata coby fonématické ekvivalenty, jakož i základní prosodémata — a vzápětí jej opustíme. Nakolik to jen půjde, budeme litevské příklady zapisovat ve shodě s litevskou ortografií, která je sice (mor)fonologicky nedokonalá, někdy přímo neadekvátní, leč obvyklá. Činíme tak s ohledem na čtenáře, který o litevštině již něco ví, či který se podle této monografie snaží litevštině přiučit, aby ve výrazech zde rozebíraných snáze našel tvary, jež zná ze standardních podání jazyka. Ve výsledné podobě pak náš zápis bude smíšený, ortografický s výskytem jednotlivých morfonologických značek, jejichž užití bude motivováno aktuálně probíhajícím výkladem. Na rozdíl od litevského úsu v běžných textech, leč ve shodě s úsem slovníků, gramatik a pečlivých jazykových učebnic, budeme důsledně vyznačovat polohu přízvuku a intonaci přízvukované slabiky.

Podle potřeby budeme v morfonologických zápisech vydělovat rozdělovníkem (–) morfy, jež právě studujeme. Pouze pomocný bude explicitní znak pro spojení morfů (–&–), e.g. /*morf*₁–&–*morf*₂/, kterého budeme používat jen pro zdůraznění, že spojení obou morfů dává «zvláštní» výsledek, nejčastěji fonématickou posloupnost odlišnou od pouhého sřetení (konkatenace) prvního a druhého morfu; jinak se spokojíme se zápisem /*morf*₁–*morf*₂/.⁷

Svislice | označuje hranici slabiky. Je-li třeba odlišovat úroveň pohledu, označují šikmé závorky /.../ zápis (mor)fonologický, hranaté [...] fonetický, složené {...} grafématický. Pokud je úroveň pohledu výslovně uvedena v textu, závorky nepíšeme. Referenční totožnost různých zápisů vyjadřujeme znakem ≡ (znak = ponecháváme výlučně pro vnitřní předěl), takže /*A*₁/ ≡ [*A*₂] ≡ {*A*₃} znamená, že morfonologický zápis *A*₁, fonetický zápis *A*₂ a grafématický zápis *A*₃ se všechny tři – na různých popisných rovinách – vztahují ke stejnému jazykovému výrazu. Variantní podoby i výkladové alternativy, jež jsou vázány na předem známé a navzájem se vylučující kontexty, oddělujeme jednoduchým lomítkem /, varianty a alternativy, mezi nimiž se z nejrůznějších důvodů nechceme či nedovedeme rozhodnout, oddělujeme lomítkem dvojitým //; zápisy *A*₁/*A*₂ stejně jako *A*₁//*A*₂ odkazují k jazykovému jevu, který se projevuje buď výrazem *A*₁, nebo výrazem *A*₂, případně který můžeme vykládat jak na způsob *A*₁, tak na způsob *A*₂.

Šipka → označuje (v příslušném směru) proměnu morfématických funkcí, tedy derivaci lexikální i gramatickou, šipka > označuje (v příslušném směru) proměnu morfonologických forem, tedy akomodaci či redukci morfů. Dvojitá šipka ⇒ označuje logickou motivaci jednoho vztahu druhým, dvojitá oboustranná šipka ⇔ označuje logickou rovnocennost dvou vztahů.

⁷ Označit něco za «zvláštní» výsledek je otázkou míry. Česká konkatenace /*bulhar*–&–*sk*–*o*/ ničím zvláštní není, protože výslednou posloupnost fonémát /*bulharsko*/ získáme pouhým pospojováním jednotlivých morfů. Ani konkatenace /*srb*–&–*sk*–*o*/ není zvláštní, přestože vede na posloupnost /*srpsko*/: z jedné strany je v češtině vyrovnávání znělosti při sřetězování morfů (zde asimilace *b* na *p*) proces soustavný a pravidelný, z druhé strany lze i ve výsledném tvaru poznamenáném spodobou jasně rozpoznat segmenty výchozích morfů. Za zvláštní označíme až konkatenaci /*řek*–&–*sk*–*o*/ > /*řek**o*/, kde výsledný tvar nelze segmentovat na výchozí morfové složky.

POZNÁMKA TERMINOLOGICKÁ. Pojmu «morfologie» (stejně jako pojmu «syntax») zde užíváme obecně, bez teoretického ukotvení. Uvnitř naší teorie, varianty funkčního generativního popisu, užíváme jedině pojmů «morfématica» a «morfonologie», které jsou vymezeny příslušnou rovinou popisu (totéž platí o «fenogramatice» a «tektogramatice»). Podobně i «grafématica» je vyhrazena pro zvláštní rovinu popisného aparátu (cap.4), zatímco «grafika» se obecně a mimo zvolenou teorii týká zapisování jazykových výrazů.

3.0.5 Teprve když jsme si ujasnili mnohvrstevnatost popisu věty na fonologické, tedy fonématicko-prosodematické rovině, můžeme zodpovědně prohlásit, že dále – a to nejen v této kapitole, ale fakticky v celé práci – se omezíme na vrstvu o rozpětí sylabickém, pouze s občasnými přechody do rozpětí fonotaktického. V následujících oddílech vyložíme inventář vokálních i konsonantických foném (3.1) a morfoloogicky relevantních prosodemat (3.2), přeuspořádáme konsonantický inventář vzhledem ke zvláštnímu morfoloogickému zapojení distinktivního rysu palatálnosti (3.3), vyhodnotíme morfoloogický potenciál slabičného vrcholu (3.4), předložíme vokální schémata litevských koncovek a předpon (3.5) a uzavřeme universálním konsonantickým schématem litevského kořene a kmene (3.6).

3.1 *Inventář vokálních a konsonantických foném*

V tomto textu budeme bez rozpaků používat výrazů jak *foném* (případně *fonéma*), tak *hláska*; toho druhého zvláště v podobách *samohláska* a *souhláska*. Přitom půjde stále o fonologický popis. Fonémy // hlásky nás zajímají pouze jako stavební jednotky morfů, takže pohledem zkoumání se soustředíme na jejich schopnost vyjadřovat rozdíly morfématického obsahu. O jejich jazykově pertinentních zvukových rysech – at' již akustických nebo artikulačních – se budu zmiňovat jenom v případě zvláštní potřeby v okrajových poznámkách.⁸ Pro snazší manipulaci si litevské hlásky // fonémy utřídíme pomocí běžně užívaných pojmů jako «samohláska přední krajní dlouhá» ($\Rightarrow \bar{i}$), «souhláska nesonorní sykavá ostrá neznělá palatální» ($\Rightarrow s'$). Fonetickou podstatu oněch pojmů vykládat nebudeme, vždy však výslovně uvedeme, která litevská fonémata jsou těmito pomocnými (sic) charakteristikami označena. Fonématický inventář soudobé spisovné litevštiny zde rozebíráme a popisujeme na pozadí referenční gramatiky DLKG (§§ 11–24).

3.1.1 Vokální je v litevštině ta hláska, která je sama o sobě schopna tvořit slabičný vrchol.⁹ VOKALICKÝCH FONÉMŮ (foném) má litevština v domácích slovech 10. Jejich přehled podáváme v tabulce T 3.1. Horní řádek tabulky uvádí samohlásky krátké (V̆), dolní dlouhé

⁸ Foném je fonémem (fonéma fonématem) právě svou VÝZNAMOVOU RELEVANCÍ. Použil-li jsem výrazu JAZYKOVÁ PERTINENCE, motivovaného právníčkou češtinou, chtěl jsem zdůraznit, že i fonetické rysy věcně přísluší (\cong pertinence) do systému jazyka. I hláska coby fonetická jednotka je totiž zvukovou abstrakcí. Vždyť jen díky tomu, že odhlíží od mnoha fyzikálních i fyziologických parametrů, je fonetika schopna tvrdit a potvrdit, že v různých konkrétních promluvách se uplatnila stejná hláska.

⁹ Litevština nezná slabiky tvořené pouhými sonorami, jakou dokládá právě užitě české slovo [vr̥|xol]. Jeho litevský protějšek [vir|šus] (od prosodematické složky ted' pro jednoduchost odhlížíme) má v první slabice za vrchol smíšenou dvojhásku [ir] tvořenou vokálem [i] a sonorou [r].

(\bar{V}); fonologický protiklad délky se může foneticky realizovat nejen artikulační délkou, ale též napjatostí. Uspořádání sloupců tabulky odleva doprava odpovídá přechodu od samohlásek předních (tři sloupce zleva, obecné značení V^i) k zadním (tři sloupce zprava, obecné značení V^u). První a poslední sloupec obsahuje samohlásky krajní, třetí a čtvrtý, samohlásky středové. Nestředové nekrajní samohlásky (druhý a pátý sloupec) označujeme za úzké. O krátké a dlouhé samohlásce téhož sloupce říkáme, že mají stejný *timbre*.

T 3.1

ĩ		ě	ǎ		ũ
ī	ē	ē	ā	ō	ū

Kromě toho uvádí DLKG (§ 11) okrajový alofon [ě] (krátké úzké *e*) a okrajový foném /ō/ (krátké úzké *o*), jež vyplňují neobsazená místa horního řádku tabulky. Jejich výskyt je vázán na slova přejatá (cf. *infra* 3.1.3 sub C).

3.1.2 POZNÁMKY GRAFÉMATICKÉ

- Krátké samohlásky /ĩ/, /ě/, /ǎ/ a /ũ/ se v domácích slovech zapisují po řadě grafémy {i}, {e}, {a}, {u}.
- V přejatých slovech, kde jediné se vyskytují, se krátké úzké [ě] zapisuje rovněž grafémem {e} a krátké úzké /ō/ grafémem {o}.
- Dlouhé úzké /ē/ se zapisuje grafémem {è}, dlouhé úzké /ō/ grafémem {o}.
- Krajní dlouhé fonémy /ī/ a /ū/ se zapisují grafémy {y}, {i}, resp. {ū}, {u}. Volba mezi jednotlivými možnostmi, což je záležitost pravopisná, odráží – ne zcela důsledně – vztahy morfématické, cf. 4.2.2.
- Středové dlouhé fonémy /ē/ a /ā/ se zapisují grafémy {e}, {e}, resp. {a}, {a}. Volba mezi jednotlivými možnostmi, což je záležitost pravopisná, odráží – ne zcela důsledně – vztahy morfématické. Protiklady /ě/ :: /ē/ ani /ǎ/ :: /ā/ se v litevské grafematice vůbec nemusejí odrazit, cf. 3.2, 4.2.2.
- Nad samohláskovými grafémy se v litevských lingvistických i některých učebních textech zvláštními symboly vyznačují slabičná prosodémata. Tradičně se užívá kombinovaného značení, kde jeden symbol vyjadřuje jak polohu přízvuku, tak intonační charakteristiku. Jde o znaménka akút (´),¹⁰ cirkumflex (˘) a gravis (˘). Běžně se pak říká, že litevština má trojí přízvuk, což je fonologicky nesprávné: litevština má přízvuk jenom jeden. Vztah přízvuku a intonací vyložíme v následujícím oddíle 3.2, do té doby budeme ve fonetických i fonologických zápisech vyznačovat pouze polohu přízvuku, a to symbolem (´) umístěvaným před přízvuknou slabiku, cf. /kar|´tū/ vs. /´kar|tū/.

3.1.3 POZNÁMKY FONOLOGICKÉ. Důsledně odlišujeme délku samohláskovou od délky slabičné: první je protikladem fonématickým, druhá prosodématickým. Samohláska zakládá slabiku a dlouhá samohláska zakládá slabiku dlouhou. Dlouhou slabiku však může zakládat i samohláska krátká, je-li zapojena do dvojhlásky.

¹⁰ Pozor, znaménko dosti podobné akútu (´) vyjadřuje u souhlásky její palatálnost, cf. 3.1.5, 3.3.

Pro pochopení soustavy litevských samohlásek musíme vyjít od otázky, zda samohlásková délka jakožto rys fonématický zakládá korelaci, sc. zda dlouhou samohlásku (\bar{V}) můžeme chápat jako krátkou (\check{V}), jež byla doplněna o příznak délky (či zda snad – zní to podivně, ale je to rozumem nenapadnutelé – krátká je dlouhá doplněná o příznak krátkosti), a zda se protiklad $\check{V} :: \bar{V}$ může neutralizovat. Tuto otázku rozebereme ve třech krocích.

A) Dlouhé středové hlásky $[\bar{e}]$, $[\bar{a}]$ mají dvojí morfonologickou existenci: jednak jako poziční varianty (alofony) fonémů $/\check{e}/$, $/\check{a}/$, jednak jako samostatné fonémy $/\bar{e}/$, $/\bar{a}/$.

- Alofoničnost $[\bar{e}]$, $[\bar{a}]$ vůči $/\check{e}/$, $/\check{a}/$ se projevuje jedině pod přízvukem domácích (!) slov (cf. ĩnfrā 3.2.2), a to (i) u jména ve kmeni substantiva, adjektiva i participia, cf. I.SG MASC $[g'\check{e}|\check{r}\check{u}]$ vs. G.SG MASC $[g'\bar{e}|\check{r}\bar{o}]$ ‘dobrý’, I.SG $[g\check{a}|\check{r}\check{u}]$ vs. G.SG $[g\bar{a}|\check{r}\bar{o}]$ ‘pára’; (ii) u slovesa jedině ve kmenech PRAES a PRAET, cf. 1.SG PRAES $[n'\check{e}|\check{s}\check{u}]$ vs. NON-PERS PRAES $[n'\bar{e}|\check{s}\check{a}]$ ‘nese’, 1.SG PRAET $[k\check{a}|\check{s}'\check{a}\check{u}]$ vs. NON-PERS PRAET $[k\bar{a}|\check{s}'\bar{e}]$ ‘kopal’. V uvedených případech se krátké středové samohlásky dluží v kmeni pod přízvukem povinně.

Alofonické hlásky $[\bar{e}]$, $[\bar{a}]$ se v litevském pravopise důsledně zaznamenávají grafémy $\{e\}$, $\{a\}$, a je-li nad jejich slabikami vyznačen přízvuk, pak znaménkem cirkumflexu: $\{g\bar{e}ras\}$, $\{g\bar{a}ras\}$.

- Dloužení pod přízvukem (stejně jako krácení mimo přízvuk) by samo o sobě bylo hezkým příkladem neutralizace korelačního příznaku. Jak je to s fonologičností délky u středových samohlásek? Významovou relevanci protikladů $/\check{e}/ :: /e/$, $/\check{a}/ :: /a/$ dokládají (i) pod přízvukem ojedinělé minimální dvojice, cf. $/'m'\check{e}s/$ ‘hodí’ :: $/'m'\bar{e}s/$ ‘my’, $/'m\check{a}|n\check{o}/$ ‘můj’ :: $/'m\bar{a}|n\bar{o}/$ ‘myslí si’ (fonologická délka se přitom realizuje především délkou artikulační); (ii) mimo přízvuk pak soustavné opozice v koncovkách, cf. N.SG $/'v\check{a}r|n\check{a}/$:: A.SG $/'v\check{a}r|n\check{a}/$ ‘vrána’, I.SG $/'g'\check{e}r|v'\check{e}/$:: A.SG $/'g'\bar{e}r|v'\bar{e}/$ ‘jeřáb’ (fonologická délka se přitom realizuje především napjatostí).

- I když se omezíme pouze na fonologické protiklady, musíme se vyrovnat se skutečností, že krátké středové fonémy $/\check{e}/$, $/\check{a}/$ stojí ve dvojí délkové opozici: (i) vůči dlouhým středovým (širokým) $/\bar{e}/$, $/\bar{a}/$, (ii) vůči dlouhým nestředovým (úzkým) $/\bar{e}/$, $/\bar{o}/$. Korelace (i) a (ii) přitom nelze zaměňovat: fonologičnost $/\bar{a}/ :: /o/$ dokládá na tvarech slovesa *rāšo* ‘píše’ protiklad PART.PRAES $[r\bar{a}|\check{s}\bar{a}]$:: $[r\bar{a}|\check{s}\bar{o}]$ IND.PRAES, fonologičnost $/\bar{e}/ :: /e/$ pak u stejné lexikální jednotky protiklad PART.PRAET $[r\bar{a}|\check{s}'\bar{e}]$:: $[r\bar{a}|\check{s}'\bar{e}]$ IND.PRAET.¹¹

ad (i) Odhlédneme-li od opozic morfologicky nemotivovaných, cf. $/'k\check{a}s/$ ‘bude kopat’ :: $/'k\bar{a}s/$ ‘bude kousat’, pak protiklad délky a krátkosti ve stejném vokalickém timbru, který je morfologicky motivovaný, sc. který vyjadřuje různé derivační procesy u stejného lexikálního kořene, je vždy výsledkem přehodnocení jistého fonématického segmentu: jde o náhradní dlužení krátkého vokálu v důsledku fonémové akomodace morfů, cf. $/'k\check{a}n|d\bar{o}/$ ‘kousal’ → $/'k\check{a}nd|-\&-t\check{u}/$ > $/'k\check{a}ns|t\check{u}/$ > $/'k\bar{a}s|t\check{u}/$ ≡ $\{k\check{a}st\check{u}\}$ ‘kousal by’. O náhradním dlužení mluvíme proto, že slabičná délka se uchovává: krátké $/\check{a}/$ ve tvaru $/'k\check{a}n|d\bar{o}/$ je součástí diftongu $/\check{a}n/$, který je vrcholem dlouhé slabiky. Minimální dvojici by představovaly tvary IND.PRAES $\{k\bar{a}nda\}$ ≡ $/'k\check{a}n|d\bar{a}/$ ‘kouše’ :: PART.PRAES $\{k\bar{a}nda\}$ ≡ $/'k\check{a}n|d\bar{a}/$ < $/k\check{a}nd-\check{a}-nt/$ ‘kousající’. Jde nicméně

¹¹ Uvedené příklady jsou systémové, morfologicky podepřené – a z morfologických důvodů leží vždy ve slabikách nepřízvučných. Nesystémové dvojice – zato ve slabikách přízvučných – dokládá třeba $/'k\check{a}v\bar{a}/ :: /'k\bar{o}v\bar{a}/$ (≡ $\{k\check{a}v\check{a}\}$ ‘káva’ A.SG :: $\{k\bar{o}v\check{a}\}$ ‘boj’ A.SG) nebo $/'t'\check{e}vas/ :: /'t'\bar{e}vas/$ (≡ $\{t\check{e}vas\}$ ‘tenký’ N.SG MASC :: $\{t\bar{e}vas\}$ ‘otec’ N.SG).

o vztah historický, zakončení /-ā/ v systému sice nahrazuje koncovku /-ǎ/, není však mluvčími vnímáno jako výsledek aktuálního přehodnocení /-ǎ-nt/ > /-ā/ ≡ {-a}.

ad (ii) Systematické morfonologické dlužení nepodmíněné hláskovým či slabičným okolím, tedy takové, které samo nese jisté morfématické funkce, se důsledně děje se změnou vokálního timbru, cf. 1.SG PRAES /vǎ|'g'ǔ/ ↔ 1.SG PRAET /vō|'g'ǎu/ 'kradl' (kmenotvorný protiklad PRAES :: PRAET stojí na proměně ǎ ↔ ō), 1.SG PRAES /lě|'k'ǔ/ ↔ 1.SG PRAET /lē|'k'ǎu/ 'letěl' (kmenotvorný protiklad PRAES :: PRAET stojí na proměně ě ↔ ē). Tyto protiklady neutralizaci nepodléhají.

Vidíme tedy, že krátké středové fonémy stojí ve dvojí délkové opozici, z nichž jenom jedna je neutralizovatelná. Lze alespoň na té postavit délkovou korelaci? Nutným předpokladem je, aby se dala uplatnit též na krajní samohlásky.

B) Krajní fonémy přední /i/ :: /ī/ i zadní /ū/ :: /ū/ stojí navzájem v jediné délkové opozici. Ta pokrývá jak morfonologické případy kontextově podmíněného náhradního dlužení, cf. IND.PRAES {mýli} ≡ /'m'ī|l'ī/ 'miluje' :: PART.PRAES {mýli} ≡ /'m'ī|l'ī/ < /'m'ī|l'īnt/ 'milující' (se stejnou výhradou systémové neaktuálnosti uvedeného vztahu, jakou jsme uvedli sub A), tak případy morfématicky funkčních vztahů, cf. 1.SG PRAES /tǔ|'p'ǔ/ ↔ 1.SG PRAET /tū|'p'ǎu/ 'usedl (do dřepu)' (kmenotvorný protiklad PRAES :: PRAET stojí na proměně ů ↔ ū). Ani v jednom případě délkový protiklad neutralizaci nepodléhá.

• Na korelační vztah by mohla ukazovat morfonologická disociace dlouhých krajních samohlásek. Ta skutečně umožňuje vidět dlouhý krajní vokál jako uspořádanou dvojici ⟨krátký vokál – polosamohláska⟩, jež se podle okolí realizuje buď jako jednoprvkový segment ⟨dlouhá samohláska⟩, nebo jako uspořádaná dvojice ⟨krátká samohláska – souhláska⟩, cf. {lýti} 'pršet' ≡ /'l'ī|t'ī/ ≡ /'l'-ī-ī|t'ī/ ↔ /'l'-ī-ī-ō/ ≡ /'l'ī|jō/ ≡ {lijo} 'pršelo', {bíti} 'být' ≡ /'bū|t'ī/ ≡ /'b-ū-ū|t'ī/ ↔ /'b-ū-ū-ō/ ≡ /'b-ū-ū-v-ō/ ≡ /'bū|vō/ ≡ {būvo} 'bylo'. Proti korelačnímu chápání samohláskové délky však vyvstává zásadní námitka, že «délkový příznak» je pokaždé jiný (jednou ī, podruhé ū) a navíc se může osamostatnit jako zvláštní foném. K morfonologickému uchopení uvedené disociace se vrátíme v oddíle 3.4.

C) Zdůrazňovali jsme výše sub A, že dlužení krátkých středových samohlásek pod přízvukem se týká domácích litevských slov. Ve kmeni jména přejatého se /ě/ pod přízvukem nedlouží, cf. N.SG [fa|kul'|t'ě|tas] :: L.SG [fa|kul'|t'ě|t'ě], /ǎ/ však ano, cf. G.SG [pǎ|nō|'rǎ|mōs] :: N.SG [pǎ|nō|rǎ|mǎ].¹² S čím souvisí tato asymetrie? S «dírami» v prvním řádku tabulky T 3.1.

• Starší výpůjčky interpretují výchozí, cizí [ō] jako domácí [ǎ] a vztahují na ně všechny vlastnosti této domácí hlásky, včetně jejího dlužení ve kmeni pod přízvukem, cf. N.SG ['dāk|tǎ|rǎs] :: G.PL [dāk|tǎ|rū] 'doktor'.¹³ Novější výpůjčky výchozí [ō] přebírají jako novou hlásku [ǒ], jež se v kmeni pod přízvukem nedlouží, cf. N.SG [m'ě|tǒ|dǎs] :: L.SG [m'ě|tǒ|'d'ě] 'metoda'.

¹² V koncovkách, jež i u přejatých slov jsou domácí, litevské, se [ǎ] ani [ě] pod přízvukem nikdy nedlouží.

¹³ Cizí [ō] je tak po přejetí v domácím [ǎ] ztotožněno s přejatým cizím [ǎ], jež se pod přízvukem rovněž dlouží, cf. ['fǎb'|r'ī|kǎ] :: ['fǎb'|r'ī|'kǎn|tǎs].

• DLKG (§ 11) uvádí krátké úzké [ĕ], cf. [‘m’ĕtrās] ‘metr’ i ‘metrum’,¹⁴ jako výslovnostní variantu, která se vyskytuje pouze u části mluvčích spisovné litevštiny. Z podání DLKG lze získat dojem, že tato výslovnostní varianta je nová. Její výskyt zpět do minulosti, byť jen ve XX století, lze těžko dokázat. Lze však prokázat (ze slovníků), že spisovná norma, jež se v litevštině utvářela teprve ve XX století, vždy požadovala (jako znak výpůjčky, kulturního evropsismu?), aby pod přízvukem znělo nedloužené [ĕ].¹⁵ At’ již byla či nebyla výslovnost krátkého [ĕ] timbrově rozdvojena, byl zde prokazatelně dvojí morfonologický status krátkého [ĕ], starý, projevující se kmenovým dloužením, a nový, projevující se kmenovým nedloužením. V novém, nedlouženém vztahu představuje krátké ĕ, at’ již úzkého či širokého timbru, přední vokál morfonologicky plně symetrický k nedlouženému [ō].

• Nová hláska [ō] se stačila fonologizovat, jak dokládají dvojice /‘jō|tās/ ‘ióta’ :: /‘jō|tās/ ‘(jedoucí) na koni’, /‘jō|nās/ ‘ión’ :: /‘jō|nās/ ‘Jan’, /‘pō|rōs/ ‘póry’ :: /‘pō|rōs/ ‘páry’ (lexém “pár”). Krátké úzké [ĕ] se nefonologizovalo.

SHRNĚME. Litevština má 10 + 1 vokalický foném, které sice znají protiklad délky, ne však délkovou korelaci. Rozdíl vokálu dlouhého a krátkého je na úrovni protikladů «přední» :: «zadní», «středový» :: «krajní». Se všemi právě uvedenými rysy budeme nadále pracovat jen z hlediska jejich kombinatorických vlastností a funkčních proměn.

3.1.4 KONVENCE (DOČASNÁ). Abychom zjednodušili zápis litevských samohlásek, budeme na úrovni morfonologického popisu označovat:

- krátké [ĭ], [ě], [ā], [ū] po řadě symboly /i/, /e/, /a/, /u/;
- dlouhé nekrajní nestředové (úzké) [ē], [ō] po řadě symboly /è/, /o/;
- dlouhé středové [ē̄], [ā̄] symboly /ē/, /ā/;
- dlouhé krajní [ī], [ū] symboly /ī/, /ū/;
- okrajové krátké [ǫ] symbolem /ǫ/;
- okrajové krátké [ĕ] nijak zvlášť značit nebudeme, neboť fonologicky je to /e/.

Zvolená konvence přibližuje náš morfonologický popis zvyklostem litevské grafematiky. Z hlediska fonologického systému by jistě bylo vhodnější značit dlouhé úzké [ō] nejspíš /à/ (v «umírněné» variantě pak třeba /ò/), analogicky k /è/.

3.1.5 KONSONANTICKÝCH FONÉMŮ uvádí DLKG (§§ 18, 24) celkem 45, z toho 8 periferních. Dají se uspořádat do korelací neznělý :: znělý, e.g. *k* :: *g*, a nepalatální :: palatální, e.g. *k* :: *k'*. Soustavu litevských fonémů uvádíme v síti obou korelací. Páry v palatální korelaci uzavíráme do kulatých závorek, korelaci znělostní vyznačujeme mezi závorkami.

V domácích slovech vystupují souhláskové fonémy

¹⁴ Hranici mezi slabikami zde záměrně nevyznačujeme. Ze zápisu [‘m’ĕtrās] je zřejmé, že přízvuk, fonologicky relevantní, spočívá na slabice o vrcholu [ĕ], nikoliv o vrcholu [ā]. Zda však slabičná hranice vede [‘m’ĕ|trās] nebo [‘m’ĕt|rās], fonologicky důležité není.

¹⁵ Máme tedy dnes [u|n’i|v’er’|s’i|‘t’ĕ|tas] či [u|n’i|v’er’|s’i|‘t’ĕ|tas] vždy s krátkým *e*, at’ již širokým či úzkým, což se zapisuje {universitetas}, případně – ve slovnících a vůbec v kodexech jazykové normy – s vyjádřením «krátkého» přízvuku {universitetas}, zatímco *Aušrā* r. 1885 ještě psala *universitetas* s dlouhým *ē* (neví, zda širokým či úzkým) v poslední slabice kmene, cf. LKŽ XVII:454.

- 1° (k :: k') :: (g :: g'), (t :: t') :: (d :: d'), (p :: p') :: (b :: b')
- 2° (c :: c') :: (ʒ :: ʒ'), (č :: č') :: (ž :: ž')
- 3° (s :: s') :: (z :: z'), (š :: š') :: (ž :: ž')
- 4° (n :: n'), (m :: m'), (r :: r'), (l :: l')
- 5° (v :: v'), (j)

kde fonémům v prvním až třetím řádku říkáme pravé konsonanty a dělíme je na 1° explozívy, 2° afrikáty (asibiláty, polosykvavky) a 3° frikatívy (sibilanty, sykvavky); fonémům ve čtvrtém a pátém řádku pak říkáme sonory a dělíme je na 4° vlastní a 5° polosamohláskové.¹⁶

Pro potřeby jak celé naší monografie, tak této vybrané kapitoly vystačíme s imanentním pohledem, že výše uvedených pět řádků, jakož i obě jejich seskupení (1° – 3°, 4° – 5°) představují soubory fonémů, jimž jsou společné jisté kombinatorické vlastnosti. Funkční nosností oněch kombinatorických vlastností se budeme zabývat zde v oddíle 3.6 a pak ještě na různých místech celé práce.

V dosud uvedeném výčtu jsou okrajové *t'* a *d'*, které uvnitř domácích slov představují pouhé alofony *t* a *d*, a teprve v opozici ke slovům přejatým mohou získat fonémovou platnost. Podobně okrajové jsou *č* a *ž*, představující v domácích slovech pouhé depalatalizované alofony fonémů *č'* a *ž'* (cf. *infra* 3.3.3). Všechno jsou to prvky alveolární (dentální) artikulační řady.

Jedině ve slovech přejatých se pak v litevštině vyskytují okrajové hlásky

- 6° (f :: f'), (x :: x'), (h :: h')

jež co do fonetické substance jsou všechny frikatívy, v první dvojici labiální, v dalších guturální. DLKG (§ 18) je nazývá okrajovými fonémy. Toto zařazení prověříme v části 3.1.7.

3.1.6 POZNÁMKY GRAFÉMATICKÉ. Než prověříme fonématickou platnost výše uvedeného výčtu, budeme o inventáři z části 3.1.5 mluvit opatrně jako o hláskách.

- Palatální souhlásky nemají zvláštní zápis. Zapisují se buď jako nepalatální (to tehdy, když za nimi následuje přední samohláska nebo jiná palatální souhláska), nebo spřežkou {Ci}, kde C je příslušná nepalatální souhláska (to pouze v kontextu {Ci V^u}, kde V^u symbolizuje zadní samohlásku), cf. [š'uo] ≡ {šiuo} 'tímto' vs. [šuo] ≡ {šuo} 'pes'.
- Z přejatých hlásek se (nepalatální) [f] a [h] zapisují odpovídajícími grafémy {f} a {h}, [x] pak spřežkou {ch}.
- Kromě [ʒ] a [ž] se všechny domácí nepalatální konsonanty zapisují těmi grafémy, kterými jsou výše označeny. Hlásku [ʒ] zachycuje spřežka {dz}, hlásku [ž] spřežka {dž}.¹⁷

¹⁶ DLKG (§33) dělí litevský konsonantismus velmi elegantně. Rozlišuje (i) sonory (4° – 5°) a nesonory (1° – 3°), uvnitř obou skupin pak (ii) rozlišuje frikatívy (5°, 3°) a nefrikatívy (4°; 1° – 2°), pouze uvnitř nesonorních nefrikativ nakonec (iii) rozlišuje afrikáty (2°) a neafrikáty (1°). Explozívy, nejtypičtější souhlásky, jimiž popis konsonantismu běžně vždy počíná, tak vyjdou jako konsonanty se zápornou hodnotou všech příznaků. Vadou uvedeného dělení je skutečnost, že (r :: r'), (l :: l') z řádku 4° jsou též frikatívy.

¹⁷ Litevština vědomě převzala z češtiny háčkovou diakritiku pro psaní tupých sykvavek š, ž a tupé polosykvavky č. Český vzor přitom přebrala i s jeho omezením, s neexistencí zvláštních grafémů pro hlásky ʒ a ž, znělé protějšky k ostré polosykvavce c a k tupé č. Na rozdíl od češtiny je hláska ž (přesněji vzato její palatální protějšek ž') v litevštině velmi frekventovaná; zapisuje se opět na moderní český způsob, tedy digrafem {dž} (palatálně jako {dži V^u}), cf. novočeské {džbán}, {džber}, oproti staro-

3.1.7 POZNÁMKY FONOLOGICKÉ. Soustava předvedená v části 3.1.5 je velmi pravidelná. V korelační síti je příznakový člen znělý vůči neznělému, palatální vůči nepalatálnímu.

A) Zvláště udivuje svou důsledností palatální korelace: jediný nepárový foném je /j/, palatální bez nepalatálního protějšku.¹⁸

- Palatální korelaci podléhají i okrajové «cizí» hlásky *f*, *x*, *h*. Fonologičnost těchto opozic však bez výhrady platí pouze pro *f* :: *f'*, *x* :: *x'*. Minimální distinktivní páry představují dvojice /foto'grāfū/ :: /foto'grāf'ū/, /mo'narxū/ :: /mo'narx'ū/, morfologicky ukotvené v přechylování: jde o tvary G.PL základního substantiva v MASC ('fotograf', 'monarcha') a odvozeného protějšku ve FEM. Tímto způsobem lze vytvořit ještě další příklady.

- Minimální dvojici na *h* :: *h'* neznám a je málo pravděpodobné, že taková existuje. V litevštině se nevyskytují a sotva mohou vyskytnout přejatá ohebná slova, jejichž kmen by končil na *h* (od takových by totiž šlo vyrobit palatální opozici hrou koncovek). Kontextově podmíněné varianty lze doložit pouze na počátku nebo uvnitř slovního kmene, cf. ['h'erbas], [h'id'ra], [n'ih'i'l'istas] vs. ['humoras], [har'pūnas], [mahom'e'tonas] (překladů netřeba), leč dvojice odlišené jenom palatálností z nich nevytvoříme. DLKG (§ 18), která tvrdí, že (*h* :: *h'*) jsou okrajové fonémy, se odvolává na jedinou dvojici ['hunai] 'Hunové' :: ['h'ustonas] 'Houston'. To je však pouze náznak fonologické potence; zařazení (*h* :: *h'*) do fonologického systému tak můžeme zdůvodnit jen «silou» této korelace, totiž soustavností výskytu dvojic o nepalatálním a palatálním členu.

- Palatální opozice (č :: č') a (ž :: ž') jsou v litevštině velmi okrajové. V domácích slovech vystupují hlásky [č'] a [ž'] především jako kontextově podmíněné varianty palatálních [t'] a [d']. Teprve vůči slovům přejatým vytvářejí ojedinělé protiklady /'pu|čas/ 'puč' :: /'pu|č'as/ < /'pu|č'a|s'i/ 'kyne (těsto), nafukuje se (člověk)', /'rā|žū/ :: /'rā|ž'ū/, což jsou G.PL slov *radža* 'řádža' a *rādis* 'rádium' (chemický prvek). Uvedené příklady jsou jediné, které znám.

- Fonologičnost protikladů (*t* :: *t'*) a (*d* :: *d'*) je rovněž spíše potenciální, podepřená obecnou soustavností a postupným osamostatňováním palatálních i nepalatálních alofonů. V neznělém případě ji dokládá dvojice {tiurkai} ≡ /'t'úr|kai/ 'Turkotataři' :: /'tuř|kai/ ≡ {tuřkai} 'Turci' (navíc jiná intonace!).¹⁹ Pro znělý případ žádnou minimální dvojici neznám, ba neznám ani doklad na výskyt [d'] před zadní samohláskou.²⁰

českému {čbán}, {čber}. Hlásky *z* je v litevštině okrajová stejně jako v češtině, nevzniká však pouze kontaktem [c] a za ní následující znělé souhlásky, cf. č. [lezgdo] ≡ {leckdo}, a proto i ona má samostatný zápis: je jím analogický digraf {dz}, cf. ['z'ingal] ≡ {dzinga} 'cinká', ['zūkai] ≡ {dzūkai} (název litevského kulturně-dialektálního etnika).

¹⁸ Odhlédněme od danosti, že *j* ze své fonetické podstaty nepalatální být nemůže, a uvědomme si, že skutečnost, že nepárový člen je příznakový, je sama o sobě silným dokladem soustavnosti korelace.

¹⁹ DLKG (§ 22) cituje *Matiukas* ≡ *Matukas* (& *Matiukas* ≡ *Mačiukas*), což jsou však jen různé varianty zdobněliny jména *Mātas* 'Matouš'. Představují jistou potenci, z jaké mohou vznikat samostatná jména, či pravděpodobněji příjmení; zda ale se některá možnost aktualizovala, nevím.

²⁰ V přejatých slovech jako *diākonas*, *diōptrijs* následuje po [d'] dvojhásky začínající přední samohláskou. DLKG (§ 22) uvádí slovo *bordiūras* [bor'd'ūras] (francouzské *bordure* 'lemování, rámování'). Kupodivu slovo [bor'd'ūras] nedokládá ani referenční jednosvazkový DLKŽ (1993), ani dvacet-

SHRŇME A. I přes výhrady právě uvedené platí, že palatální korelace je v litevštině mimořádně důsledná, pokrývající celý inventář litevských souhlásek. Jediný nepárový foném /j/ je palatálně příznakový. Naprostá většina korelačních párů je fonologizovaná. Ty, které fonologizované nejsou, jsou všechny fonologizovatelné, jsou to alofony-čekatelé: své místo v systému souhlásek již mají předem vyhrazeno a je jen otázkou dynamiky vývoje, kdy litevština do svého lexika začlení vhodnou výpůjčku, v níž by mohly kontrastivně vystoupit. Jak jsme viděli výše, dvojice (č :: č') a (ž :: ž') se svých funkčních příkladů již «dočkaly», dvojice (t :: t') se funkčního uplatnění právě «dočkává», dvojice (h :: h') a (d :: d') – na úrovni mého nynějšího stavu poznání – zatím setrvávají v naději. Asimilací a neutralizací palatálního příznaku se budeme podrobně zabývat v oddíle 3.3.

B) I znělostní korelace je v litevštině velmi důsledná. Skutečnost, že domácí litevské fonémy $n :: n'$, $m :: m'$, $r :: r'$, $l :: l'$, $v :: v'$ a j jsou znělé bez neznělých protějšků, na její důslednosti nic neumenšuje: znělostně nespárované jsou právě všechny sonory, tedy souhlásky vyznačující se zvláštní schopností tvořit se samohláskami komplexní slabičný vrchol, čímž se blíží samohláskám (a znovu si všimněme, že nepárové souhlásky jsou všechny příznakově znělé). Domácí «pravé» konsonanty, tedy konsonanty nesonorní, jsou znělostně korelovány důsledně.

- Pro distribuci znělostního příznaku platí následující pravidla:
NEUTRALIZACE: na konci slova (před vnějším předělem) může stát jenom neznělá souhláska;
ANTICIPAČNÍ (REGRESÍVNÍ) ASIMILACE: ve skupině souhlásek se znělost a neznělost vyrovnává podle posledního členu, který stojí v párové korelaci.²¹ K vyrovnávání znělosti však nedochází v sousedství s nepárovými, vždy znělými sonorami ($n :: n'$), ($m :: m'$), ($r :: r'$), ($l :: l'$), ($v :: v'$), (j).²²
- V právě uvedených distribučních pravidlech se litevština shoduje s češtinou. Analogie s češtinou by mohla vést ke snaze druhotně spárovat znělé v s okrajovým neznělým f , které bylo do litevského hláskového systému zapojeno poměrně nedávno. Pro to však v litevštině chybí předpoklady: (i) shodně s češtinou se /v/ kombinatoricky chová jako neasimilující nepárová znělá souhláska a /f/ se ve skupinách se znělostně párovými konsonanty vůbec nevysky-

svazkový LKŽ (1941–2002; dodatky dosud nevyšly), ani pětisvazkový Niedermann – Senn – Salys (1932–1968), ani žádný jiný mně dostupný slovník. Teoretickou hodnotu slova *bordiūras* (MASC) to však neumenšuje: francouzské *bordure* nelze do litevštiny převzít jinak než s kmenem [bor'd'ūr-as], cf. franc. *aventure* ⇒ lit. *avantiūr-à*, franc. *gravure* ⇒ lit. *graviūr-à* (doložené lit. přejímky jsou FEM).

²¹ Proto je možný jedině buď neznělý úsek [ks], nebo znělý [gz], buď [št], nebo [žd], buď [pt], nebo [bd], nikoliv *[pd], ani *[bt], nikoliv *[šd], ani *[žt], nikoliv *[kz], ani *[gs].

²² Máme tedy na příklad dvojice [b'j] i [p'j], cf. [b'jau'rus] 'hrozný' et [p'jaut'i] 'řezat, kosit, krájet', [dv] i [tv], cf. [dva's'a] 'dech, duch', duše' et [tvar'ka] 'pořádek', [gl] i [kl], cf. [glos't'è] 'hladil' et [klos't'è] 'skládal, rovnal', [žm] i [šm], cf. [žmo'gus] 'člověk' et [šmaikš'tus] 'mrštný', kde se před nepárovou znělou souhláskou objevují párové hlásky znělé i neznělé, stejně jako máme dvojice [mt] i [md], cf. [remtas] 'podepřený' et [remdamas] 'podepíraje', či [r't'i] i [r'd'i], cf. [kur't'i] 'tvořit' et [kur'd'in't'i] 'zakládat (město)', kde nepárová znělá stojí před znělým i neznělým členem souhláskového páru /t/ :: /d/, či /t'/ :: /d'/. Všimněme si, že v předvedených souhláskových dvojicích sice není rovnoměrně rozdělen příznak znělosti, ale vždy je rovnoměrně rozdělen příznak palatálnosti.

tuje; (ii) na rozdíl od češtiny nepředstavuje [f] výsledek neutralizace /v/. Tím je v litevštině samohláska [u], či spíše polosamohláska [u], cf. /'su+d'ie'vu/ 's bohem' > /su=d'ie'vu/ > [su'd'ieũ] 'sbohem'; (iii) na rozdíl od češtiny je foném /f/ do litevského lexika integrován mnohem méně. Není v domácích expresívech ani v onomatopoiích, cf. čes. *fuj*, *fičí*, nýbrž pouze ve výpůjčkách intelektuálních, a to navíc jedině ve výpůjčkách novějších (od XIX stol.), zatímco výpůjčky starší integrovaly *f* jako *p*, cf. *pranciškōnas* 'františkán', *Pilypas* 'Filip', *Prickus* 'Fritz', *Prānas* 'Franz', *prancūzas* 'Francouz'. Z definice korelace stačí již důvod (ii) k tomu, abychom odmítli spojit /f/ a /v/ do znělostního korelačního páru. Přídavné důvody (i) a (iii) jen dokládají, do jaké míry jsou oba litevské fonémy nespojené.

• DLKG (§ 24) bez diskuse zařazuje do konsonantického inventáře litevštiny fonémy (f :: f') coby neznělé znělostně nekorelované, s čímž se plně ztotožňujeme. Zároveň znělostně koreluje (x :: x') :: (h :: h'). Pro takové spojení však v litevštině schází systémové zdůvodnění: oba fonémy (omezíme se na nepalatální případ) lze proti sobě postavit jen kombinací dvou výpůček, e.g. /'xōras/ 'chór, kūr, sbor' :: /'hōras/ (staroegyptský bůh Hór), přičemž povaha výpůček nepřipouští případy, kdy by jeden z vyšetřovaných členů mohl přejít ve druhý v důsledku neutralizace nebo asimilace.

SHRNĚME B. Znělostní korelace postihuje v litevštině důsledně všechny domácí nesonorní konsonanty a pouze je. Domácí sonory, sc. (n :: n'), (m :: m'), (r :: r'), (l :: l'), (v :: v') a (j), ani vypůjčené konsonanty, sc. (f :: f'), (x :: x'), (h :: h'), znělostně korelovat nelze.

3.2 Prosodémata slabického rozpětí

Jenom z fonémů (fonémat) nelze litevské morfy sestavovat. Při jejich popisu a charakteristice musíme hledět k prosodémátům ze tří základních kategorií: DÉLKA, PŘÍZVUK a INTONACE slabiky. Slabiku v této práci zavádíme jako pomocnou autonomní jednotku fonématicko-prosodematické roviny, totiž jako fonématicky utvořený nosič prosodémat. Slabiky uchopujeme pomocí jejich vrcholů, o vedení hranic mezi slabikami se staráme pouze podružně. Celkový přehled slabických vrcholů v domácích litevských slovech podává tabulka T 3.2.

T 3.2

i		e	a		u
ī	ė	ē	ā	o	ū
ie /iē/					/ūõ/ uo
			au		
		ei	ai		ui
iR		eR	aR		uR

Slabický vrchol v litevštině obsahuje povinně alespoň jednu samohlásku, nejvýše pak samohlásky dvě (cf. *īnrā* 3.4.6). Podle velikosti vrcholu rozlišujeme slabiky jednohláskové (mono-fongové) a dvojháskové (dif-fongové). Litevština navíc připouští dvojháskové slabické vrcholy, jejichž druhou složku (počítáno zleva) tvoří souhláska. Rozlišujeme proto DVOJHLÁSKY VOKALICKÉ (samohláska—samohláska) a SMÍŠENÉ (samohláska—souhláska).

Souhlásky schopné vytvářet dvojhlásky nazýváme souhrnně SONORAMI. Ke vzniku dvojhlásky dochází při různých morfologických procesech, mimo jiné v souvislosti se změnou slabičné hranice. Pozorujeme-li, jak se sonory při změně slabičné hranice do dvojhlásek zapojují, vidíme, že některé se vokalizují, jiné ne. Rozdělíme proto sonory na POLOSAMOHLÁSKOVÉ, schopné vokalizace, sc. ($v :: v'$), (j), a VLASTNÍ, neschopné vokalizace, sc. ($n :: n'$), ($m :: m'$), ($r :: r'$), ($l :: l'$).

POZNÁMKY

1) Řádky 1 a 2 (počítáno odshora) tabulky T 3.2 obsahují jednoduché samohlásky a odpovídají tabulce T 3.1, řádky 3 až 5 obsahují dvojhlásky vokalické, řádek 6 (spodní) dvojhlásky smíšené se sonorou vlastní ($R = n :: n'$, $m :: m'$, $r :: r'$, $l :: l'$). Sloupce 1 až 3 (počítáno zleva) obsahují slabikotvorné prvky přední, sloupce 4 až 6, zadní.

2) Řádky 4 a 5 obsahují dvojhlásky, jejichž druhou složku tvoří krajní samohláska *u* nebo *i*, což jsou vokalické protějšky souhlásek ($v :: v'$) a (j). Dvojhlásky z těchto řádků můžeme tedy v konkrétních výskytech chápat i jako dvojhlásky se sonorou polosamohláskovou, pokud ovšem najdeme morfologickou motivaci pro proměny $v \leftrightarrow u$ ($v' \leftrightarrow u$) a $j \leftrightarrow i$, cf. 3.4.

3) Řádek 3 obsahuje jediné dvě litevské dvojhlásky, jejichž druhou složku tvoří krajní samohláska ani sonora. Jsou k sobě plně symetrické tím, že obě vznikají přechodem od krajní samohlásky k nekrajní úzké samohlásce sousedního timbru. Standardní litevská grafika *ie*, *uo* tuto symetrii zakrývá: *o* je nestředová, kdežto *e* středová. Fonologicky vhodnější by byl zápis /īē/, /ūō/, jednotně zachycující úzký nekrajní timbre druhé složky. Znak délkové indiferentnosti (̄), umístěný nad oběma složkami zároveň, vyjadřuje, že poměr v trvání první a druhé složky je proměnlivý. Kolísání se přitom využívá pro odlišení akútové a cirkumflexové intonace příslušné slabiky.

4) Dvojhláska *ai*, začínající zadní středovou samohláskou, má přirozený protějšek v dvojhlásce *ei*, začínající středovou samohláskou přední. K zadní dvojhlásce *au* však v domácích litevských slovech přední protějšek v podobě **eu* neexistuje (co jím je, vyložíme v 3.3.2 sub 3). Pouze mezi litevskými kulturními europeismy najdeme [eu|xa|'r'is|t'i|ja] ≡ {eucharistija}, [p'n'eu|mō|n'i|ja] ≡ {pneumōnija}, [n'eu|'trō|nas] ≡ {neutrōnas}.²³

5) Řádek 6 (dolní) je plně symetrický s řádkem 1 (horním). Ostatní řádky mezi sebou symetrické nejsou.

6) Pouze v cizích slovech se vyskytuje [ö] tvořící krátké slabiky, cf. [f'i|lō|'sō|f'i|ja]. Je schopno vstoupit do smíšené dvojhlásky, a tak utvořit slabiku dlouhou, cf. ['spōr|tas]. Systémově by tyto slabičné vrcholy patřily do 1. a 6. řádku 5. sloupce (zleva). Již víme (3.1.3), že [ö] je okrajový foném. Do tabulek T 3.1 a T 3.2, jimiž chceme vykládat produkční morfonologické vztahy, však [ö] ani [öR] pro jejich exklusivní výskyt nezahrneme.

3.2.1 DÉLKA je prosodematická kategorie zavádějící u slabik dichotomii DLOUHÁ :: KRÁTKÁ, což značíme | – | :: | ∪ |. Dlouhá slabika má ve vrcholu dlouhou samohlásku nebo dvojhlásku (řádky 2-6 tabulky T 3.2), což jsou dva rovnocenní nositelé délky. Dlouhá slabika (a právě jenom ona) podléhá dále prosodické dichotomii intonační (cf. 3.2.3). V části 3.1.3 jsme vyložili, proč protiklad dlouhé a krátké samohlásky nelze v litevštině vykládat jako opozici privativní, při níž jsou dva jinak naprosto stejné členy rozlišeny přítomností a nepřítomností jisté-

²³ V citovaných litevských europeismech je *eu* jednoslabičné, v příslušných českých však dvojslabičné.

ho příznaku. Ani délkovou opozici mezi slabikami nepojmeme privativně, nýbrž jako ekvivalentní vztah.²⁴

Délka samohlásky a délka slabiky jsou zcela odlišné fonologické pojmy, takže lze namítat, že pojmenovávat je stejným výrazem je nešikovné a zavádějící. Držíme-li se přesto stejného pojmenování, činíme tak proto, abychom zdůraznili provázanost obou pojmů. V hierarchii našeho výkladu je prvotní délka slabičná, zatímco délka samohlásková je pouze odvozeným označením pro třídu vokalických fonémů, jež samy o sobě konstituují právě dlouhou slabiku. Fonématický a prosodématický popis si mohou konkurovat, přičemž ve výkladu – ne nutně v systému – jazyka se více prosazuje ten první: tvary IND.PRAES /'kǎn|dǎ/, /'m'ĩ|l'ĩ/ :: /'kǎn|dǎ/, /'m'ĩ|l'ĩ/ PART_PRAES (cf. 3.1.1) popíšeme spíše jako protiklad vokalických fonémů ve druhých slabikách než jako protiklad sylabických prosodémů druhých slabik.

Nejnápadnějším morfonologickým rysem jazykového systému litevštiny vzhledem ke slabičné délce je skutečnost, že morf si svou slabičnou délku může programově uchovávat a přitom průběžně mění jejího vokalického nositele. Podívejme se však na postavení slabičné délky v morfech soustavněji.

Samostatné proměny slabičné délky využívá morfológický systém litevštiny jednak při kmenotvorbě kořenovým ablautem, jednak při proměnách vokalické base koncovky. Na mechanismu proměn vokalické base stavíme v této práci výklad celé formální flexe litevštiny (základní schémata vykládáme zde v části 3.4.5). Kmenotvorbu ablautem dokládají například trojice *tru* | 'k-us 'trvalý' ↔ *trū* | 'k-us 'zprerhaný, trhající se' ↔ *trau* | 'k-us 'táhlý, vytahaný' a '*truk*' |-t'i 'trvat (v čase)' ↔ '*trūk*' |-t'i 'zprerhat se (natahováním), nedosahovat, scházet' ↔ '*trauk*' |-t'i 'táhnout, natahovat', kde slabika o hranicích |*tr_*|*k-us* (u druhé trojice pak o hranicích |*tr_k*'|-t'i) je střídavě krátká, dlouhá s jednohláskovým nositelem a dlouhá s nositelem dvojháskovým.

Při kmenotvorném rozšiřování se velmi často mění hranice slabiky. Dlouhá kmenová slabika v takovém případě zůstává dlouhá (až na jmenovitou výjimku disociace), byť se podoba nositele slabičné délky může druhotně změnit. Krátká kmenová slabika se v důsledku kmenotvorného procesu může prodloužit.

- Ke změně nositele při zachování slabičné délky dochází tehdy, když v důsledku nějakého kmenotvorného procesu je slabika, jež byla dlouhá otevřená, uzavřena sonorou. Potom se původní nositel délky, dlouhá samohláska, výjimečně též dvojháska, cf. 3.4.4, změni na krátkou samohlásku, leč ta se sonorou vytvoří jiného nositele délky: smíšenou dvojhásku.

Srovnajme /s'ep'|t'ĩ|'n'i/ ≡ {septyni} 'sedm' (N.PL.MASC) vs. /s'ep'|t'in'|'t'i/ ≡ {septinti} 'sedmí' (N.PL.MASC), což jsou dva blízce příbuzné dvojslabičné kmeny s první slabikou krátkou a druhou dlouhou. Ve tvaru /s'ep'|t'ĩ|'n-i/ (základní podoba kmene) nese délku jednoduchá samohláska *ĩ*, ve tvaru /s'ep'|t'in'|'-t-i/ (kmen rozšířený o -t-), smíšená dvojháska *in*: dlouhá *i*-ová samohláska se sice sama krátí, délka slabiky, již vytváří, však zůstává zachována.

- Pokud v důsledku kmenotvorného procesu uzavře sonora slabiku, jež byla původně krátká otevřená, vytvoří s ní smíšenou dvojhásku a nová slabika se druhotně zdlouží.

²⁴ Trubeckoj (1921), opíraje se o Baranowského (1882), postuluje pro litevštinu třístupňový systém, rozlišující slabiku krátkou, polodlouhou a dlouhou (takže jde o opozici graduální). Takový pohled má své výhody při objasňování historických prosodických korespondencí balto-slovanských, pro synchronní popis litevštiny – jak moderní, tak i staré – ho však není zapotřebí.

Od tvaru /'au|g-a/ 'roste', jehož druhá slabika je krátká otevřená, lze kmenotvornou sonorou -l- odvodit slovo /'au|g-a|-l-as/ 'rostlina', přičemž druhá slabika zůstane krátká, neboť otevřená. Zato přidáním kmenotvorného -nt- se druhá slabika uzavře a prodlouží, jak dokládá participium /'au|g-a-n'|t'-is/ 'rostoucí'. Takto vzniklá délka už v kmeni participia zůstává, byť může střídat nositele, cf. /'au|g-a-n'|t'-is/ (druhá slabika je dlouhá dvojhláskou) vs. /'au|g-ā-s/ ≡ {áugas} (druhá slabika je dlouhá samohláskou, a to náhradou za */'au|g-a-nt-s/).

Z dloužení krátké otevřené slabiky pomocí sonorního uzávěru však nelze vyvozovat, že slabičná délka je morfologicky druhotná: vznik délky je kmenotvorný proces, stejně jako konsonantické rozšíření. Oba procesy mohou jít samostatně, cf. 'tru|k-us 'trvalý' → 'trū|k-us 'zpretrhaný' (dlouží se kmenová slabika, leč nerozšiřuje souhlásková struktúra kmene), 'tru|k-us 'trvalý' → truk|'-m-é 'trvání' (rozšiřuje se souhlásková struktúra kmene, leč nedlouží kmenová slabika), nic jim však nebrání, aby postupovaly společně, cf. 'tru|k-o 'trval' → 'trun|k-a 'trvá' (dlouží se kmenová slabika a zároveň rozšiřuje souhlásková struktúra kmene).

- Kmenová délka může zaniknout v důsledku disociace (3.4.2), což je též kmenotvorný proces. Spočívá v tom, že kmen končící samohláskou nepřibírá kmenotvorné rozšíření, nýbrž mění svou podobu (konkrétně konsonantizuje svou vokalickou finálu), aby bylo možné přijímat koncovky, jež všechny začínají samohláskou. Disociace představuje alternativu ke kmenovému rozšíření. Postihuje jisté sémanticky jasně vymezené kmeny (pouze slovesné), postihuje je všechny a postihuje jenom je.
- V jednom případě však trvanlivost slabičné délky litevského morfu vskutku porušena je, a to při dloužení pod kmenovým přízvukem (3.1.3, 3.2.3). Nicméně i tento proces je pravidelný: postihuje jisté sémanticky jasně vymezené kmeny, postihuje je všechny a postihuje jenom je (popíšeme v následující části).

3.2.2 PŘÍZVUK vyjadřuje mezi slabikami kontrast PŘÍZVUČNÁ :: NEPŘÍZVUČNÁ. Přízvučná může být kterákoliv slabika ve slově, ale jen jedna.²⁵ Umístění přízvuku – značíme ' před příslušnou slabikou – je významotvorné, cf. PRAES /n'e|'š'i/ 'neseš' (přízvuk na koncovce) :: FUT /'n'e|š'i/ 'poneseš' (přízvuk na kmeni). Přízvuk a délka na sebe nejsou nijak vázány, cf. /sū|'nūs/ (N.SG, přízvuk na krátké) :: /sū|'nāūs/ (G.SG, přízvuk na dlouhé), /'sū|nūs/ (A.PL, nepřízvučná je krátká) :: /'sū|nūs/ (N.PL, nepřízvučná je dlouhá) 'syn'.

Za jistých okolností však přízvuk dokáže prodloužit slabiku, na niž padne; mimo přízvuk – v jiných tvarech téhož slova – zůstává ona slabika krátká. Ty okolnosti jsou zároveň fonologické a morfologické. Dlouží se slabika s monoftongickým vrcholem tvořeným středovými samohláskami /ǎ/ a /ě/ (fonologická podmínka) a zároveň musí jít o slabiku v kmenovém – nikoliv koncovkovém! – morfu, jenž nese jisté morfématické kategorie (a právě je). Dloužení pod přízvukem je příznačné a povinné

- (i) pro kmeny jmenné, substantivní i adjektivní, cf. I.SG [gǎ|'rū] vs. G.SG ['gā|ro] 'pára', I.SG MASC [g'ě|'ru] vs. G.SG MASC ['g'ē|ro] 'dobrý'. Je přitom nutné rozlišovat, zda jde o jméno «domáci», nebo «cizí», protože v «cizích» slovech se jinak chovají kmenové slabiky s vrcholem /ǎ/ a jinak slabiky s vrcholem /ě/, cf. 3.1.3 sub C;

²⁵ V dlouhých slovech (o přinejmenším třech slabikách) lze akusticky postřehnout vedle hlavního přízvuku ještě vedlejší. Hlavní přízvuk je však ve slově jediný a pouze on je fonologicky relevantní. Budeme o něm mluvit jako o přízvuku, na vedlejší vůbec nebereme zřetel.

- (ii) pro uerbum finitum, jde-li o slovesný kmen přítomný či přeteritní, ne však infinitivní, ani o kmen od infinitivního odvozený, cf. [ˈnɛ̃|ša|mʲe] ‘neseme’ et [ˈnɛ̃|ṣ̌|é|mʲe] ‘nesli jsme’ vs. [ˈnɛ̃|ṣ̌|i|mʲe] ‘poneseme’ (FUT se odvozuje od kmene INF);
- (iii) a pro participia, včetně těch, která jsou odvozena od kmene INF, cf. N.PL MASC [nʲěšʲ|tʲi] vs. N.SG MASC [ˈnʲěš|tas] ‘nesený’, N.PL MASC [rāsʲ|tʲi] vs. N.SG MASC [ˈrās|tas] ‘nalezený’.

Co bylo řečeno výše, platí pro «vlastní» kmen, přesněji pro jeho kořenovou slabiku. Předpona se pokládá za součást kmene jména, ne však slovesa ani participia, cf. A.SG [ˈpā-|dʲé-|tʲi] ≡ {pādētʲi} ‘postavení, rozpoložení, situace’, N.SG [ˈātʲ-|lʲie|p-as] ≡ {ätliepas} ‘odezva, ohlas, reflex’ (předpona substantiva se pod přízvukem dluží) vs. [ˈpā-|dʲe-|d-a] ≡ {pādeda} ‘pokládá’, [ˈātʲ-|lʲie|p-é] ≡ {ätliepé} ‘odrazil se, zněl nazpět’ (táž předpona u slovesa téhož kořene se pod přízvukem nedluží); N.SG MASC [ˈnʲěš-|t-as] ‘nesený’, [ˈrās-|t-as] ‘nalezený’ vs. [ˈnʲě-|nʲěš-|t-as] ‘nenesený’, [ˈāt-|rās-|t-as] ‘objevený’ (kmenová samohláska se v participiu pod přízvukem dluží, předponová – a proklitická záporová částice je na úrovni předpony – nikoliv).

Do vlastního kmene však vedle slabiky kořenové patří i slabiky kmenotvorných sufixů. Některé z nich mají též slabičný vrchol /ä/ či /ě/. Kmenotvorné sufixy slovesné – v úvahu připadají dva – se dluží stejně jako kořenová slabika kmene (cf. II/2.4.4). Kmenotvorné sufixy jmenné – v úvahu opět připadají dva – se chovají různě. Substantivní /-ělʲ-/, tvořící diminutiva a citová intensiva, se pod přízvukem dluží, cf. (/bʲer|n-/ ‘mladík’ → /bʲer|nʲ-ě|lʲ-/ ‘mládenec’) A.PL [bʲer|nʲ-ě|lʲ-us] vs. N.PL [bʲer|nʲ-ě|lʲ-ai]. Adjektivní /-ěšʲnʲ-/, tvořící komparativy, se nedluží, cf. (/jaun-/ ‘mladý’ → /jau|nʲ-ěšʲ|nʲ-/ ‘mladší’ et /jau|nʲ-ě|lʲ-ěšʲ|nʲ-/ ‘poněkud mladší’) N.SG MASC [jau|nʲ-ěšʲ|nʲ-is] et [jau|nʲ-ě|lʲ-ěšʲ|nʲ-is], N.PL MASC [jau|nʲ-ěšʲ|nʲ-i] et [jau|nʲ-ě|lʲ-ěšʲ|nʲ-i].

Jiných kmenů se dlužení slabik s krátkou středovou samohláskou v poloze pod přízvukem netýká. A netýká se ani koncovek, včetně komplexních, cf. /jau|n-äs/ ‘mladý’ et /jau|n-ä|sʲ-is/ ‘ten mladý’.

Může se však stát, že slabika zdlužená podle pravidla (i) zůstane jako dlouhá pod přízvukem «zakonservována» v kmeni od výchozího jména odvozeném, cf. /gʲě|ʲrʲ-i/ vs. /gʲě|r-as/ ‘dobrý’ → /gʲě|rʲ-inʲ|-tʲi/ ‘zlepšovat’, /grā|ž-ūs/ ‘krásný’ vs. /grā|ž-ūs/ → /grā|žʲ-inʲ|-tʲi/ ‘zkrášlovat’. Druhotná slovesa s běžným zápisem {gērinti} a {grāžinti} mají nepohyblivý přízvuk na kořenové slabice kmene a tato slabika je stále dlouhá s vrcholem /ē/, resp. /ā/. Jejich dlouhá kořenová slabika se drží i v kmenech, které se jinak – u sloves, v nichž dochází ke změnám polohy přízvuku – pod přízvukem nedluží, speciálně pak zůstává dlouhá v infinitivu. Pokud však tato slovesa přijmou předponu *pér-*, jež na sebe strhává přízvuk kdykoliv a kdekoliv se vyskytne, kořenové slabiky se zkrátí, cf. /per-gʲě|ʲrʲ-inʲ|-tʲi/ ‘přehnaně vylepšovat’, /per-grā|žʲ-inʲ|-tʲi/ ‘přezdobit’. V jiných derivátech, jež mají nepohyblivý přízvuk na kmenové slabice nekořenové, třeba na kmenotvorném sufixu, zůstává kořenová slabika s vrcholem /ě/ či /ä/ stále krátká, cf. /pa|-si|-gě|ʲr-é|-ti/ ‘zlepšit se’, /pa|-grā|ž-é|-ti/ ‘zkrásnět’.

3.2.3 INTONACE vyjadřuje kontrast mezi dlouhými slabikami. Každá dlouhá slabika je intonována buď AKÚTOVĚ (značeno $\acute{\quad}$, komplexní zápis akútové dlouhé slabiky pak vypadá | $\acute{\quad}$ |), nebo CIRKUMFLEXOVĚ (značeno \sim , komplexní zápis cirkumflexové dlouhé slabiky pak vypadá | \sim |); krátké slabiky se intonačních protikladů neúčastní. Intonační opozici pojímáme jako ekvipolentní.

Klasický popis Kurschatův (1876: 58–63) předkládá notový zápis sugerující přesnost a jasnost: akút je prudké glissando o čistou kvintu dolů, cirkumflex pozvolný krok

o malou tercií vzůru s následným návratem. Moderní popisy jsou mnohem opatrnější: fonetická povaha intonačního rozdílu je velmi komplexní. Pro fonologický popis musíme nejprve postulovat, že každá dlouhá slabika má dvoumorový průběh, zatímco krátká je pouze jednomorová. Jednu každou z obou mor dlouhé slabiky lze příznakově zatížit (a zatěžuje se vždy jenom jedna mora, což naplňuje podstatu ekvipolentní opozice): při akútové intonaci je prosodicky příznaková mora první (tomu odpovídá i litevský název *tvirtaprādė priegaidė* ‘intonace s tvrdým počátkem’), při cirkumflexové naopak druhá (*tvirtagālė priegaidė* ‘intonace s tvrdým koncem’).

Intonační protiklad je významotvorný, cf. /'klós'|t'è/ ‘stlal’ (postel), ‘skládal’ (prádlo) :: /'klōs'|t'è/ ‘záhyb’ (na šatech, ozdobný), /'kláu|s'è/ ‘ptal se’ :: /'klaũ|s'è/ ‘poslouchal’.

Dlouhá slabika uchovává svou intonaci, i když při kmenotvorném procesu mění nositele své délky, cf. /'trūk'|t'i/ ‘zpretrhat se’ (natahování) ↔ /'traúk'|t'i/ ‘natahovat’, /'kó|r'è/ ‘pověsil’ ↔ /'kár'|t'i/ ‘pověsit’. Na druhou stranu se kmenotvorba může projevit změnou intonace kořenové slabiky, cf. /'jáu|n-as/ ‘mladý’ ↔ /'jaũ|n'-is/ ‘dorostenec’, /'laĩs|v-as/ ‘svobodný’ ↔ /'láis'|v'-è/ ‘svoboda’ (fonémová i slabičná struktúra kmenů zůstává stejná, slovtvorný rozdíl se projevuje v intonaci jejich slabiky a v paradigmatickém zařazení, tedy v koncovkách).

Z hlediska prosodického chování morfu zakládají dlouhá cirkumflexová slabika stejně jako krátká, neintonovatelná jednu společnou prosodickou charakteristiku, jež stojí v protikladu k charakteristice založené slabikou dlouhou akútovou (jejich povahu vyložíme v oddílech II/3.1 pro konjugaci a III/2.3–4 pro deklinaci). V této souvislosti uvedme, že dochází-li k dloužení kmenové slabiky pod přízvukem (za podmínek vyjmenovaných výše sub 3.2.2), má výsledná dlouhá slabika, kontextově-přízvukový protějšek krátké, intonaci vždy cirkumflexovou, čímž je zajištěno jednotné prosodické chování obou alomorfů, cf. /ã|'r'-ãũ/ ↔ /ã|'r'-ē/, /n'ě|'š-ũ/ ↔ /n'ē|'š-ã/ pro tvary sloves ‘oral’ (IND.PRAET) a ‘nese’ (IND.PRAES).

Dostává-li kmenová slabika dloužená pod přízvukem povinně intonaci cirkumflexovou, nic z toho nevyplývá pro intonaci slabiky, jež z téhož morfu vzejde v důsledku dloužení kmenotvorného. Od préteritního kmene s krátkým a zdlouženým alomorfem /ã|'r'-ãũ/ ↔ /ã|'r'-ē/ lze přidáním sufixů *-ti* nebo *-kl-as*, jež oba začínají na souhlásku, odvodit kmen infinitívu, případně jména nástroje. V obou případech vznikne ze sonory /r/ přidáním sufixové souhlásky slabičný uzávěr, jenž spolu s vokálem /ã/ vytvoří smíšenou dvojhlásku, vrchol dlouhé slabiky o obecné podobě /ãr|C_/. Tato dlouhá slabika, výsledek samostatného kmenotvorného procesu, je – na rozdíl od zdlouženého alomorfů výchozího kmene – intonována akútově, cf. /'ár'|t'i/ ‘orat’, /'ár|kl-as/ ‘pluh’ (coby “nástroj k orání”, srov. č. ‘rádlo’).

Logika výkladu, jež v této práci podáváme, požaduje, abychom intonační upřesnění uváděli u každé dlouhé slabiky. To mimo jiné znamená u slabiky přízvučné i nepřízvučné.²⁶ Nicméně fonologický potenciál intonačních rozdílů se uplatní pouze ve slabikách přízvučných.

Kmen /várp-/ znamená ‘klas’, kmen /vařp-/ ‘zvon’. Příslušná jména patří k různým skloňovacím typům, shodou okolností však lze postavit proti sobě tvary A.SG /'vár|p-ã/ :: /'vař|p-ã/, které jazykový systém jasně odlišuje právě intonací — a rodilí mluvčí tento rozdíl vnímají a používají. Od obou slov lze odvodit diminutíva shodnou přípo-

²⁶ Sotva by bylo rozumné vázat prosodickou charakteristiku kmene na intonační průběh jeho slabiky a zároveň tvrdit, že když právě v souhlase s prosodickou charakteristikou kmene přejde v tom kterém slovním tvaru přízvuk z kmene na koncovku, intonační průběh kmenové slabiky se změní.

nou /-ěl'-/. Původní kmenová slabika se nemění a není důvod si myslet, že se mění její intonace. Nicméně nositelem kmenového přízvuku se stává slabika se sufixovým /-ě-/, jež se pod přízvukem dluží a nabývá intonace cirkumflexové (i z takto rozšířeného kmene se ovšem při ohýbání slova může přízvuk přesunout na koncovku a sufixová slabika nabude zase krátké podoby). Kmeny /vár'p'-ěl'-/ 'klásek' a /vař'p'-ěl'-/ 'zvoneček' opět patří různým deklinačním typům, opět však lze najít koncovkově shodné tvary, tentokrát G.PL /vár'|'p'-ě|l'-ū/ :: /'vař'|'p'-ě|l'-ū/. Potenciál intonačního rozdílu první slabiky, nyní však nepřízvučné, zde už systémově využít není a i pro rodilé mluvčí jsou oba tvary homonymní.

Uzavřeme tedy, že významotvorný rozdíl slabičné intonace se mimo přízvuk neutralizuje. Litevské morfy však budeme pojímat tak, že jejich dlouhé slabiky mají konkrétní intonaci i v pozici nepřízvučné, a podobu této intonace – nemůžeme-li se opřít o zřetelnou zvukovou empirii – budeme vyvozovat z morfologických analogií.

3.2.4 GRAFICKÉ UCHOPENÍ prosodémat by v plné míře fonologické přesnosti bylo nesmírně těžkopádné: nad fonématickým nosičem, rozčleněným na slabičné segmenty, klást značky pro délku (| – | :: | ∪ |), každou dlouhou slabiku upřesňovat intonačně (| – | :: | – |), u každé přízvukové slabiky vyznačovat příznak přízvuku (| ' ∪ | :: | ∪ |).²⁷ V plném rozsahu jsme to nedělali ani zde, v oddíle věnovaném základním prosodématům sylabického a fonotaktického rozpětí. V dalších oddílech této kapitoly – stejně jako v celém textu – budeme prosodémata značit jen v míře nejmenší nutné. Nejdříve předešleme, že

- (i) slabičné hranice (|) ve fonématické posloupnosti vyznačovat nebudeme, leda by pro to nastal zvláštní důvod. Slabiku rozpoznáme pomocí jejího vrcholu;
- (ii) mnohem víc než o hranice slabiky se budeme starat o hranice morfů. Ty vyznačujeme nepřízukově spojovníkem (-), příznakově pak, dá-li se očekávat zvláštní výsledek pospojování morfů, výrazem (-&-). Tyto morfové hranice na slabičných nijak nezávisí, zatímco
- (iii) předěly, at' už vnitřní (=), vnější (+) nebo koncový (#), vždy shodně označují hranici morfu i slabiky.

Vlastní prosodémata pak zachycujeme ve shodě s tradicí takto:

- Délka slabiky se nevyznačuje vůbec. Dá se jednoznačně určit z podoby slabičného vrcholu, jak jsme vyložili v souvislosti s tabulkou T 3.2.
- Přízvuk se vyznačuje trojím znakem, jenž ve svých rozličných podobách zároveň upřesňuje intonační povahu přízvukové slabiky. Přízvuk nad krátkou, tedy neintonovatelnou slabikou se značí gravisem (˘), přízvuk nad dlouhou akúťovou znaménkem (´), nad dlouhou cirkumflexovou znaménkem (˘), cf. /baltāš'is/, /baltājam/, /baltājame/, což jsou po řadě složené tvary N.SG MASC, D.SG MASC a L.SG MASC adjektíva 'bílý'; ve standardní grafice, která délku *a* nijak nevyznačuje, bychom psali {baltāsis, baltājam, baltājame}.²⁸
- Intonace nepřízvučné dlouhé slabiky se nevyznačuje.

Dvojjediná značka pro přízvuk a intonaci dlouhé slabiky se umísťuje nad slabičný vrchol. Má-li slabika vrchol dvojhlasový, klade se znaménko akúťu a cirkumflexu ve shodě s výše podaným morovým výkladem akúťové a cirkumflexové intonace: akúť, charakterizovaný into-

²⁷ Zápisem | ∪ |, který vznikne spojením zápisů | – | a | ∪ |, vyjadřujeme slabiku bez upřesnění, zda je dlouhá nebo krátká.

²⁸ V běžných textech se přízvuk nevyznačuje, leda v jednotlivém slově, chce-li autor předejít homonymii. V textech pro potřebu didaktickou nebo filologickou lze přízvuky vyznačovat soustavně.

nační příznakovostí první mory, se značí nad první složkou dvojhlásky, cirkumflex, charakterizovaný intonační příznakovostí mory druhé, nad druhou složkou dvojhlásky, cf. {jáunas} ‘mladý’, {tárpu} (I.SG) ‘mezerou’ vs. {jaūnis} ‘dorostenec’, {tařp} (PRAEPOS) ‘mezi’.

Akúťová intonace slabiky s dvojhláskovým vrcholem se někdy zapisuje dokonce i gravisem, vždy přitom nad první složkou. Týká se to smíšených dvojhlásek začínajících krajní samohláskou, sc. {iR, ùR} vs. {áR, éR}. Důvod této ortigrafické zvyklosti je fonetický: gravis má naznačit, že první složka se ve výslovnosti nedlouží, akút vyjadřuje její dloužení. Protiklad znamének {pùlti} ‘napadat’ vs. {púolė} ‘napadl’ tedy říká, že v akúťově intonovaném vrcholu *ul* zní *u* krátce [‘pùl’|t’i], kdežto ve vrcholu *uo*, rovněž akúťově intonovaném, se první složka výslovnostně dluží na úkor druhé [‘púõ|l’ė].²⁹ Gravisem se vyznačuje akút též u kulturních europeismů, kde dlouhou slabiku tvoří /ěR, öR/, cf. ({firma} ⇒) {fërma, fõndas} ≡ /‘f’ër|ma, ‘fõn|das/.

3.3 Morfonologické přehodnocení palatální korelace

Fonologický inventář, který jsme předvedli v oddíle 3.1, nyní upravíme do (jedné) složky morfonologického systému, jenž v našem výkladu bude představovat vlastní instrumentárium fonématicko-prosodematické (dále již jen morfonologické) roviny. Aparátem morfonémů pak v knihách II a III popíšeme formální paradigmaticku litevské morfologie.

První úprava bude spočívat v tom, že v soustavě litevských fonémů oddělíme distinktivní rys palatálnosti od souhlásek a povýšíme jej na samostatnou jednotku. Soustava konsonantických morfonémů se tím výrazně zjednoduší: místo dvou fonémů výchozího inventáře budeme mít jeden, jenž vůči oběma představuje jistý archifoném. Zároveň odpadne starost o fonologičnost některých okrajových dvojic, jako jsou (h :: h’), (d :: d’).

Víme již, že litevský konsonantismus je propojen sítí dvou korelací, palatální a znělostní. Jeho morfonologickou redukci lze jistě provést v obou korelačních rozměrech. Nicméně znělostní korelaci systémově přehodnocovat nebudeme. Ne proto, že není tak rozšířená jako palatální (cf. 3.1.7 sub B), ale proto, že pro takovou úpravu nevidíme funkční využití. Morfonologickému přehodnocení litevského vokalismus a jeho vztahu k soustavě konsonantické se budeme věnovat v následujícím oddíle 3.4.

3.3.1 Pripomeňme si nejdříve, čím se palatální korelace vyznačuje. Litevské SOUHLÁSKY jsou do párové korelace NEPALATÁLNÍ :: PALATÁLNÍ (značeno C :: C’) zapojeny soustavně; jediné palatální souhláska *j* k sobě nemá nepalatální protějšek. V posloupnosti konsonant – vokál (CV) se nepalatální souhlásky vyskytují pouze před zadními samohláskami (jakož i dvojhláskami začínajícími zadní samohláskou: sloupce 4–6 zleva v T 3.2), zato palatální mohou stát před všemi samohláskami (i dvojhláskami). Na konci slova stojí z korelačního páru vždy souhláska nepalatální, v souhláskových skupinách se přítomnost či nepřítomnost příznaku palatálnosti vyrovnává podle posledního členu. Protiklad C :: C’ je fonologický, cf. /‘šuõ/ ‘pes’ :: /‘š’uõ/ ‘tímto’, /s’e’naĩ/ ‘staře’ :: /s’e’n’ai/ ‘dávno’.

(i) První krok při budování nové morfonologické soustavy spočívá v segmentaci /C’/ ⇒ /C-ĩ/, kde /C/ je nepalatální protějšek konsonantu /C’/ a /ĩ/ distinktivní rys palatálnosti. Nepalatální /C/ můžeme pokládat za archifoném v Trubeckého (1939: 71) pojetí, totiž za soubor

²⁹ Jde o tradiční výklad «intonace přízvuku», postavený na sluchově-pocitové analýze. Experimentální fonetika jej příliš nepotvrzuje, nicméně grafická konvence od něho odvozená zůstává.